

De economische kracht van de stad: | 9 | ontwikkelingen, verschuivingen en nieuwe kansen

Jouke van Dijk en Veronique Schutjens

1.1 – Aanleiding voor dit boek

De stad is al vele decennia een van de belangrijkste studieobjecten van de economische geografie. De economische dimensie van de stad is ook een steeds terugkerend element in de boeken die naar aanleiding van de jaarlijkse Nethur Stadsdag verschijnen. In ‘De cultuur van de lokale economie, de economie van de lokale cultuur’ (Stadsdag, 2005; Ernste en Boekema, 2005) wordt bijvoorbeeld benadrukt dat de stedelijke economie van karakter aan het veranderen is en dat ‘cultuur’ in toenemende mate wordt herkend als groeifactor voor de stedelijke economie. Uit het boek van de Stadsdag in 2006, ‘De stadsbuurt: ontwikkeling en betekenis’ (Van Kempen en Musterd, 2007), blijkt dat het belang van de buurt voor stedelijk-economische ontwikkeling, nog steeds een actueel thema is. Daarom is begin 2007 een Nethur Stadsdag georganiseerd met als centrale thema ‘De economische kracht van de stad’. Daarbij zijn de volgende vragen leidend geweest:

- Welke factoren en ontwikkelingen bepalen de economische kracht van steden en stedelijke gebieden?
- Wat bepaalt het economische succes van een stad en in hoeverre beïnvloedt de economische kracht van een stad de omliggende regio?
- Is er zonder een bloeiende en groeiende economie geen leefbare stad, omdat dan de werkloosheid toeneemt en de inkomens en bestedingen dalen?
- Of komen de positieve effecten van een economisch krachtige van de stad vooral terecht in de omliggende regio en de negatieve effecten in de stad zelf?
- Is de stad de basis voor belangrijke voorzieningen waar de omliggende regio niet zonder kan?
- Is de stad het broeiest van creativiteit en ondernemerschap of komt die vooral uit de omgeving van de stad?
- Wordt de stad zo langzamerhand een blok aan het been van een economisch sterke regio, vanwege de dichtslibbende infrastructuur en de concentratie van sociale problemen?
- Of geldt dit alleen voor de grote steden en worden de kleinere steden de drijvende krachten achter economisch succes?

- Zijn de antwoorden op deze vragen voor Nederland anders dan voor andere steden in Europa?

Hoewel veel onderzoekers zich met deze vragen hebben beziggehouden, zijn definitieve antwoorden nog niet gevonden. Voor bedrijven bood en biedt de dichtheid in stedelijke agglomeraties enorme economische kansen: een grote, gevarieerde afzetmarkt, schaalvoordelen, een grote en qua opleiding gevarieerde beroepsbevolking, informatie en kennis, en gespecialiseerde diensten. Uiteraard zijn er ook nadelen aan een dergelijke concentratie van mensen en bedrijven: congestie, verslechterde bereikbaarheid, stijgende prijzen voor grond, arbeid en productiefactoren. Zolang de agglomeratievoordelen de -nadelen overtreffen, zullen steden magneten zijn van menselijke en economische activiteit. Maar bij welke omvang van een stad de nadelen de voordelen zullen overtreffen weten we niet precies. In bepaalde metropolen lijken de grenzen wel in zicht. In het vervolg van dit hoofdstuk wordt een kort overzicht gegeven van de trends in de economische ontwikkeling van steden en worden de hoofdstukken in deze bundel kort geïntroduceerd.

1.2 – De stad als brandpunt van economische ontwikkeling: een golfbeweging

Concentraties van mensen en bedrijven ontstaan al eeuwenlang op gunstige locaties, zoals bij rivierovergangen en veerponten, bij veilige havens, zoals kastelen en burchten, en rondom kloosters en kerken. Deze concentratie van menselijke activiteiten trok weer nieuwe mensen aan, die werk zochten of werk creëerden. De afzetmarkt groeide en werd steeds gevarieerder: er waren verzorgende diensten nodig, voorzieningen, en een organisatie daarvan. Landbouwproductie vanuit de regio en plaatselijke verzorgende diensten en kleine ambachtelijke bedrijven, al dan niet via lokale samenwerkingsverbanden daarbinnen (zoals het gildensysteem), domineerden het economische landschap. Klassieke vestigingsplaatsfactoren waren dan ook marktomvang, marktgroei en een goede bereikbaarheid. De kleinschalige lokale economie gericht op lage transport- en transactiekosten en hoge opbrengsten, heeft de steden lange tijd gedomineerd. Uiteraard waren er interregionale productiestromen, en zelfs internationale (in de koloniale tijd), maar de stedelijke economie bleef een markt van lokale vraag en lokaal aanbod. De industrialisatie in de 19^e eeuw veranderde dit beeld; technologische innovaties boden onbeperkte schaalvoordelen in de industrie, die een duidelijke plaats kreeg binnen steden. De stedelijke economie kreeg daardoor een duaal karakter. Traditionele, kleinschalige, lokaal verzorgende bedrijvigheid aan de ene kant, grootschalige industrie die gebruik maakt van vooral goedkope arbeidskrachten en een lokale markt aan de andere kant.

Na WOII volgde bij de wederopbouw een ongeëvenaarde technologische ontwikkeling in samenhang met het behalen van schaalvoordelen tot een sterke productiviteitsgroei bij bedrijven. Dit ging gepaard met globalisering en toenemende internationale concurrentie. De economie werd steeds meer gedomineerd door grote internationaliserende bedrijven, die relatief ‘foot-loose’ wereldwijd commerciële en samenwerkingsrelaties aangingen. Bedrijven die bovendien internationale, vaak op kostenreductiegebaseerde locatiebeslissingen namen. Bedrijven die mede daardoor een stedelijk productiemilieu niet meer echt nodig hadden. De aandacht voor kleine bedrijven kwam pas terug midden jaren 70, toen de wereldwijde oliecrisis en daarop volgende economische crisis, een gevaarlijk sterke afhankelijkheid van grondstoffen en werkgelegenheid in grote bedrijven aan het licht brachten. Daarbij kwam de verrassende concurrentiekracht van kleinschalige, flexibele bedrijven met sterke onderlinge

netwerkverbanden, in Italiaanse regio's (het Derde Italië). Het werd duidelijk dat om de groeiende wereldwijde concurrentie het hoofd te bieden, ook met nieuwe typen strategieën als productontwikkeling en innovatie, duurzame economische voordelen te behalen waren. Voor innovatie zijn de 'klassiek economische' locatiefactoren als grondprijzen, marktgroei en transportkosten van minder groot belang. Informatie, kennis en kennisoverdracht werden gezien als de pijlers van economische groei. Hiervoor waren contacten met andere bedrijven en organisaties in netwerken en samenwerkingsverbanden nodig, kennisrelaties zowel binnen als buiten de bedrijfskolom. Als gevolg van deze verschuivingen in schaal en aard van de bedrijven – en hun succes – werd regionaal economische groei vanaf de jaren 80 vooral geassocieerd met clusters van bedrijven in zogenaamde groeisectoren. Het standaardvoorbeeld daarvan was Silicon Valley, een ruimtelijke concentratie van kleinschalige ICT bedrijvigheid rond Stanford University in Californië, in een tamelijk perifere regio. Dit gebied werd beschouwd als aanjager van vernieuwing, productiviteitsgroei en werkgelegenheid. En de reden voor dit succes was volgens velen gelegen in de ruimtelijke nabijheid van bedrijven, waardoor enerzijds kennisoverdracht en samenwerking plaatsvond, en anderzijds ondernemers elkaar 'scherp' hielden vanwege de grote concurrentie. In de wetenschappelijke literatuur is er in navolging van Porter's boek uit 1990, getiteld 'The competitive advantage of regions', veel conceptueel en empirisch onderzoek gedaan naar succeskansen van geconcentreerde bedrijvigheid in nieuwe en sterke sectoren. Maar ook in het beleid sijpelde het besef door dat er economische mogelijkheden zijn voor gebieden juist buiten de traditionele economische centra. Veel landen, regio's en zelfs gemeenten zijn zich in de jaren daarna gaan richten op het stimuleren van dergelijke economische clusters. Zo is ook het platte Nederlandse landschap inmiddels bezaaid met 'Valleys', 'Clusters' en 'Parcs', met bedrijven die zich in bepaalde sectoren hebben gespecialiseerd. | 11 |

Het lijkt erop dat in deze eeuw de denkbeelden over de economische kracht van steden in een nieuw perspectief komen te staan. Dit geldt zowel voor de wetenschap als voor het beleid. Hiervoor zijn een aantal redenen aan te wijzen.

Ten eerste wordt het succes van clusters van bedrijven betwijfeld, vooral in nieuwe sectoren (De Bruijn et al., 2004). Hoewel fysieke nabijheid belangrijk is, vooral in de eerste fase van contact, kan een groot deel van de communicatie met andere bedrijven via internet plaatsvinden, zeker na verloop van tijd. Nieuwe groeisectoren zoals ICT en zakelijke dienstverlening zijn minder afstandsgebonden in commerciële – en samenwerkingsrelaties. Bedrijven in andere nieuwe groeisectoren, zoals de biotechnologie, willen uiteraard wel in de nabijheid van kennisinstellingen zitten, maar vaak sluiten ze uit concurrentie overweging hermetisch de deuren voor andere bedrijven in dezelfde sector. Inmiddels groeit het besef dat de economische groei die aan sectorale clusters werd toegedicht, in veel gevallen beperkt blijft – of zelfs afwezig is. Het Ruimtelijk Planbureau concludeert dat unieke lokale omstandigheden het succes van clusters lijken te bepalen (Weterings en Ponds, 2007; Weterings et al., 2007). Clusters kunnen ook niet gekopieerd worden en daaruit vloeit voort dat ze ook niet uit het niets door beleidsmakers kunnen worden gecreëerd of opgelegd (Weterings et al., 2007a: 6-7). Productiviteitsgroei is wel aanwezig als bedrijven in de zakelijke en financiële dienstverlening ruimtelijk clusteren, maar een dergelijk positief effect is weer niet teruggevonden bij bedrijven in andere sectoren. Het niveau van de arbeidsproductiviteit vertoont ook een grote ruimtelijke variatie; en datzelfde geldt voor de groei van de arbeidsproductiviteit. De regio's met een hoog niveau van arbeidsproductiviteit zijn vaak niet de regio's met de hoogste groei van de arbeidsproductiviteit. Dat geldt zowel op het niveau van gemeenten

(Weterings et al., 2007) als op COROP-niveau (Broersma en Van Dijk, 2005). Uit een analyse van de verklaring van de regionale verschillen van de groei van de 'multifactor productiviteit' (MFP) concluderen Broersma en Van Dijk (2008) dat het positieve effect van ruimtelijke concentratie in de Randstad meer dan teniet wordt gedaan door het negatieve congestie-effect ten gevolge van de grote verkeersdrukke en files. Investerings buiten de Randstad kunnen daarmee wel eens een hoger rendement opleveren dan investeringen in de drukke Randstad.

| 12 |

Een tweede reden voor de hernieuwde aandacht voor de economie in de stad, is dat de woonplek in toenemende mate ook werkplek wordt. Veel nieuwe bedrijven en nieuwe ondernemers zijn actief in de ICT en zakelijke dienstverlening, waarvan bijna 90% aan huis begint en ongeveer tweederde deel ook nog na vijf jaar vanuit huis het bedrijf runt (Schutjens en Stam, 2003). Een substantiële groei van de werkgelegenheid levert dit niet op, omdat veel kleine bedrijven via tijdelijke samenwerkingsverbanden vraagschommelingen opvangen: een vorm van de zogenaamde 'flexible specialisation' die in de jaren 80 het Derde Italië groot heeft gemaakt. Het uitbesteden van werk aan freelancers of tijdelijke krachten, of het aannemen van een order samen met andere 'concurrenten', neemt hand over hand toe. Werk aan huis zou tot een aanzienlijke reductie in de verkeerscongestie kunnen leiden en daarmee een positief effect kunnen hebben op de arbeidsproductiviteit. Maar er is ook nog een andere sociaal-economische tendens zichtbaar. Het aantal tweeverdieners neemt sterk toe en dat leidt ertoe dat huishoudens steeds meer een locatie kiezen waar het prettig wonen is en van waaruit beide partners een goede toegang tot de arbeidsmarkt hebben (Van Ham, 2002). Deze ontwikkeling gaat gepaard met een sterk stijgende pendelintensiteit van met name hoger opgeleiden (OECD, 2007) en zou een verklaring kunnen zijn voor de achterblijvende groei van de arbeidsproductiviteitsgroei in de Randstad vanwege de toename van de verkeerscongestie. Maar het is ook mogelijk dat hierdoor op termijn een meer evenwichtige geografische spreiding van de bevolking over Nederland ontstaat, wat gevolgd wordt door een spreiding van banen. Van 1975-2005 doet de grootste groei van de bevolking zich vooral voor in een zone die loopt door het midden van het land: van Noord-Brabant in het zuiden naar Friesland en Drenthe in het Noorden (Van Dam et al., 2006:37-39). De werkgelegenheid lijkt zich hier achteraan te bewegen volgens Vermeulen en Van Ommeren (2006) en dat is in lijn met de uitkomsten van een wereldwijde meta-analyse van Hoogstra et al. (2005), waaruit blijkt dat 'jobs-follow-people' zich veel vaker voordoet dan 'people-follow-jobs'.

Een derde reden is de hausse aan studies, zowel wetenschappelijke als vakgerichte, en beleidsdocumenten, die gebaseerd zijn op het werk van Richard Florida uit 2002. Hij claimde dat naast klassieke stedelijke locatievoordelen als marktpotentieel, bereikbaarheid en kennisoverdracht, een nieuw stedelijk kenmerk de stedelijke economische ontwikkeling stimuleert. Dit is de zogenaamde creatieve klasse, bestaand uit creatieve talentvolle mensen, die open staan voor nieuwe dingen en innovatie. Hoewel empirische wetenschappelijke onderbouwing van zijn argumenten tot dusver zwak is, hebben veel gemeenten dit concept omarmd. Immers, op korte en middellange termijn is het binnenhalen van 'creatievelingen' in een stad, een gemakkelijker strategie dan het verbeteren van de bereikbaarheid, het ontwikkelen van een mainport, het stimuleren van een lokale groeiende sector of het opzetten van een specifiek cluster van samenwerkende bedrijven.

Steden hebben een aantal specifieke voordelen voor bedrijven, die via deze bedrijven uiteindelijk stedelijk economische groei bevorderen. Naast de traditionele 'harde' locatiefactoren

als bereikbaarheid, grond- en vastgoedprijzen, nabijheid van een grote lokale afzetmarkt, gespecialiseerde diensten en kennis 'in the air' (Marshall, 1890), zijn er drie aanvullende voordelen.

Allereerst profiteren bedrijven van de aanwezigheid van andere bedrijven, zowel binnen als buiten de sector. Kennisoverdracht en kennisdiffusie zijn hierin de sterkste schakels.

Een tweede voordeel is de stedelijke variatie op sociaal-economisch gebied (Jacobs, 1969). Ondernemers en werknemers raken in contact met andere typen mensen, bedrijven, culturen en houdingen. Deze variatie is een voedingsbron voor nieuwe plannen en de realisatie daarvan in nieuwe producten en processen. En als derde voordeel wordt vaak genoemd dat sterke concurrentie ondernemers tot innovatiever gedrag aanzetten: de zogenaamde concurrentievoordelen. | 13 |

Volgens Nijkamp (2007) heeft vooral het bovenstaand tweede voordeel vergaande consequenties voor de economische kracht van de stad. Niet alleen agglomeratievoordelen zijn belangrijk voor de ontwikkeling van de stedelijke economie, maar ook de 'urban quality of life'. Er bestaat een spanning tussen het eerste, meer economische, perspectief, en het tweede aspect, dat meer sociaal-cultureel van aard is.

Kortom: de stad blijft een centrale rol spelen in het denken over regionaal economische groei, maar het perspectief is duidelijk anders als in het traditionele economische denkraam. Om hieraan recht te doen is in dit boek gekozen voor vier inhoudelijke thema's.

1.3 – Stedelijk economische groei: theorie en empirie

In de bijdrage van Jan Lambooy is de centrale vraag of de economische groeitheorieën een bevredigend antwoord kunnen geven op vraag waarom bepaalde steden meer economische groei vertonen dan andere. Met het begrip stad wordt vooral gedoeld op de economisch-geografische situatie en niet op de bestuurlijke, gemeentelijke, eenheid. Dat houdt in dat er gedacht wordt aan stedelijke regio's, zoals stadsgewesten (soms netwerksteden genoemd). Lambooy geeft een overzicht van de verschillende theoretische benaderingen die een verklaring kunnen geven voor de stedelijke economische groei en de daarbij optredende verschillen tussen steden. Daarbij is het een interessante vraag of de centrale verklarende variabelen uit de traditionele economische theorie, zoals K (kapitaal) en L (arbeid), voldoende zijn of dat er ook meer aandacht moet worden besteed aan *technologie* en aan *maatschappelijke variabelen*, zoals instituties, tolerantie en ondernemersgedrag, zoals die worden verwoord in de 'Endogene groeitheorie' en de 'Evolutionaire economie'. De diversiteit van de bedrijvigheid en de invloed van de attractiviteit van steden krijgt daar meer aandacht, vooral via de analyse van de kennisintensieve industrie, de zakelijke diensten en de kenniswerkers. Vanzelfsprekend worden agglomeratievoordelen en de 'kennis spillovers' steeds benadrukt. Naast het productiesysteem en het consumptiesysteem blijken factoren zoals de omvang van de stedelijke markt, de connectiviteit van steden en actoren en de attractiviteit van steden (onder meer voor de zogenaamde 'creatieve professionals') belangrijke factoren te zijn voor de verklaring van de verschillen in economische groei. En bovendien blijven de traditionele factoren, zoals investeringen in kapitaal en de toename van het aantal gewerkte uren, de transportkosten en de schaalvoordelen van belang. Steden blijken complexe systemen met aanpassingscapaciteit voor diverse soorten innovaties en externe invloeden.

Willem van Winden heeft een meer empirisch perspectief. Vaak wordt aangenomen dat grootstedelijke regio's de 'motoren van de kenniseconomie' zijn: door allerlei agglomeratievoordelen zijn mensen en ondernemingen er productiever dan in meer rurale gebieden en provinciesteden. Ook zijn grote steden broedplaatsen van vernieuwing en magneten voor getalenteerde kenniswerkers. In de kenniseconomie wegen deze voordelen nog zwaarder, en verwacht kan worden dat het economische gewicht van metropolitane regio's in de Europese economie toeneemt. In zijn bijdrage gaat Van Winden na of dit ook zo is. Aan de hand van data over de 20 grootste metropolitane regio's van Europa analyseert hij in hoeverre deze gebieden welvarender, productiever, en innovatiever zijn dan het Europese gemiddelde, en hoe hun gewicht in de Europese economie de afgelopen tien jaar is veranderd. Hij gaat ook in op de rol die kleinere en middelgrote steden spelen in het metropolitane geweld van de Europese kenniseconomie.

| 14 |

Uit de resultaten komt een genuanceerd beeld naar voren. Sommige grote steden zijn inderdaad buitengewoon succesvol: vooral Londen, Stockholm en Dublin groeiden bijzonder snel. Een groot aantal grootstedelijke regio's blijkt echter niet bijzonder te profiteren van de kenniseconomie. Agglomeratie brengt economische voordelen met zich mee, maar tegelijk hebben grote steden wellicht eigenschappen die een remmende werking hebben op economische groei: te denken valt aan hoge concentraties van laagopgeleiden in achterstandswijken, criminaliteit en onveiligheid, en congestie. Daar komt bij dat sommige kleine steden, ondanks hun veronderstelde schaalnadelen, in economisch opzicht juist heel succesvol zijn geweest. Van Winden presenteert vervolgens een 'typologie' van verschillende soorten kleinere kennissteden en beschrijft op welke manieren zij hun gebrek aan schaalvoordelen kunnen compenseren.

1.4 – Vraag en aanbod op de arbeidsmarkt en bedrijvendynamiek

Waarom is de populatie van bedrijven in de ene stad veel diverser dan in een andere stad? En hoe valt deze diversiteit te verklaren? En heeft deze diversiteit een ander effect op de arbeidsparticipatie van mannen als van vrouwen? En varieert dit patroon tussen gebieden met een verschillende mate van stedelijkheid? Deze vragen staan centraal in de bijdragen van Inge Noback en Jouke van Dijk en van Christophe Boone, Aleid Brouwer en Arjen van Witteloostuijn.

Noback en Van Dijk proberen inzicht te verkrijgen in de factoren die bepalend zijn voor de regionale verschillen in de arbeidsparticipatie van vrouwen door een analyse van gegevens uit 2002 voor Nederlandse gemeenten. Zij veronderstellen dat de arbeidsparticipatie wordt bepaald door de keuzemogelijkheden die iemand heeft gegeven de sociaal-economische structuur en de arbeidsmarktsituatie in een bepaalde regio in combinatie met de individuele eigenschappen van die persoon. Daarbij is er in het bijzonder aandacht voor verschillen tussen stedelijke en niet-stedelijke gemeenten omdat de arbeidsmarktsituatie en de toegang tot de arbeidsmarkt voor vrouwen op het platteland wezenlijk verschilt van die van vrouwen in de stad. Uit de resultaten blijkt dat de geschatte modellen meer dan de helft van de variantie in arbeidsparticipatie kunnen verklaren, maar ook dat er sprake is van zeer complexe processen. Naast een aantal bekende positieve effecten op arbeidsparticipatie, zoals die van een hoge baandichtheid, lage werkloosheid, hogere lonen en een hoger opleidingsniveau, vinden ze ook een aantal minder voor de hand liggende uitkomsten. Zo blijkt de beschikbaarheid van kinderopvang geen positief effect te hebben op de participatiegraad.

Voor huishoudensgrootte wordt zelfs een significant effect gevonden, wat tegengesteld is aan de verwachtingen: een gemiddeld groter huishouden blijkt samen te hangen met een hogere participatiegraad. Opvallend is dat de – in dit type modellen niet zo vaak gebruikte – indicatoren van cultuurverschillen tussen gemeenten wel significant zijn en ook het verwachte teken hebben. De relatie tussen werkloosheid en participatie blijkt zeer complex te zijn. Dit wordt veroorzaakt door ontmoedigingseffecten en concurrentie-effecten, waarbij er ook kruislingse effecten optreden tussen mannen en vrouwen met verschil in afstand tot de arbeidsmarkt. En dit effect is vervolgens weer afhankelijk van de mate van stedelijkheid: zo blijken in de minder verstedelijkte gebieden mannen met een korte afstand tot de arbeidsmarkt concurrenten van vrouwen op de arbeidsmarkt te zijn. Daarentegen: als er veel mannen zijn met een grote afstand tot de arbeidsmarkt, wordt de participatiegraad van vrouwen juist hoger. In het model voor de meer verstedelijkte gebieden vinden we geen significante relaties tussen werkloosheid en de participatie van vrouwen. Blijkbaar speelt hier de concurrentie van werkzoekenden geen rol bij het vinden van een baan door vrouwen. | 15 |

Christophe Boone, Aleid Brouwer en Arjen van Witteloostuijn beschrijven de lange termijn ontwikkeling van de sectorale specialisatie van de bedrijvigheid in de middelgrote stad Zwolle in het raamwerk van de organisatie-ecologische traditie, waarbij een evolutionaire aanpak centraal staat. De idee is dat bedrijfstakken in steden, in isolement en in interactie, garant staan voor endogene selectieprocessen waarbij nieuwe bedrijven ontstaan en bestaande organisaties vertrekken. Daarnaast kunnen bedrijven zich uiteraard aanpassen aan hun omgeving. Een centrale veronderstelling binnen de organisatie-ecologische benadering is echter dat deze individuele aanpassing ondergeschikt is aan macro-selectie op het niveau van (groepen) van populaties. Door archiefonderzoek voor de periode 1851-1914 is het mogelijk gebleken om de determinanten van bedrijfsdiversiteit te bestuderen in omstandigheden die overeenkomsten vertonen met een reeks “natuurlijke” experimenten. Immers, Zwolle fungeert in die periode als een geografisch geïsoleerd regiocentrum waarbij invloeden van buitenaf verhoudingsgewijs nog weinig betekenis hebben. Uit de eerste resultaten voor Zwolle kan voorzichtig worden geconcludeerd dat een diverse stadsbevolking aanleiding kan geven tot meer diversiteit in ondernemerschap en bedrijven, dat vervolgens de economische prestaties van een stad kan stimuleren. In Zwolle komt de diversiteit van bedrijvigheid voort uit een groei van de bevolking en een toename van de religieuze diversiteit van de stadsbevolking. De diversiteit van de bevolking kan vertaald worden naar een specifieke vraag van de thuismarkt. Deze vraagvariatie heeft geleid tot de oprichting van nieuwe bedrijven en sectoren in Zwolle. Ondernemers en potentiële ondernemers zagen in deze diversiteit aan smaak en vraag weer nieuwe kansen en afzetmarkten en reageerden daarop met het ontplooiën van nieuwe bedrijfsactiviteiten.

1.5 – Economische relaties tussen stad en platteland

Er is geen stad zonder platteland – en omgekeerd. Er zijn sterke economische relaties tussen steden en hun ommeland. Zeker binnen Nederland, met relatief kleine afstanden, is het mogelijk om de voordelen van de stad te combineren met die van het platteland. Niet langer zijn het alleen de steden die de concurrentiepositie van een regio bepalen, maar juist de stedelijke netwerken of stadsregio's inclusief het omliggende platteland. In de bijdrage van Martine de Jong wordt beargumenteerd dat ook de plattelandsgebieden economisch van betekenis zijn, bijvoorbeeld door een specifieke woonfunctie, mits deze gebieden een ontwikkelingsrichting kiezen die past bij het eigen karakter van de regio. De toekomstige

economische kracht van perifere gebieden is volgens haar dan ook geënt op de kwalitatief hoogwaardige woningmarkt in deze regio's. In haar bijdrage gaat zij in op de inrichting en het gebruik van woonlandschappen in Noord-Nederland en op de directe en indirecte consequenties van de wooneconomie voor de regionale economie. Essentieel is dat rekening gehouden wordt met de grote diversiteit van potentiële woonconsumenten: huidige bewoners en nieuwe bewoners, ambitieuze ondernemers en relaxende tweedewoningbezitters, starters aan het begin van hun maatschappelijke en wooncarrière en gepensioneerde (terugkeer)migranten. Voor de regio houdt dit in dat aan de wensen van een veeleisende en zeer diverse woonpopulatie ruimte moet worden geboden. Wil een wooneconomie succesvol zijn, dan moet ook minder krampachtig worden omgegaan met de keuze voor de locatie van een nieuw woongebied. Nu is die vaak negatief: waar gaan zo min mogelijk waarden verloren als we er gaan bouwen? Deze houding leidt ertoe dat bijzondere kansen worden gemist. Ook op landschappelijk waardevolle plekken kunnen unieke woongebieden bijdragen aan het behoud en/of een verbetering van de landschappelijke differentiatie, waardoor woonlandschappen ontstaan die het bestaande landschap niet aantasten, maar juist versterken. Dit vereist echter een omslag in het denken en een nieuwe visie op het wonen in de regio waarbij stad en land niet meer als tegenpolen worden beschouwd, maar als complementaire onderdelen van één ruimtelijk systeem. De wooneconomie is zeker geen complete vervanger van de traditionele economische pijlers maar meer als een aanvulling hierop. De Jong laat zien dat slimme en mooie combinaties tussen wonen, werken en leven, waarbij de kwaliteit van het landschap en de regio gekoppeld wordt aan de wensen van werknemers, bewoners en recreanten een bijdrage kunnen leveren aan de toekomstige economische ontwikkeling van Noord-Nederland.

Ida Terluin gaat in op de economische motorfunctie van plattelandsteden en de wisselwerking met de omgeving. Van oudsher waren de plattelandsteden vooral centra van agrarische handel. Ook nu de industrie- en dienstensectoren de dominante plaats van de landbouw hebben overgenomen, wordt vaak aangenomen dat plattelandsteden nog steeds de functie van economische motor voor het omringende platteland hebben. Over de precieze omvang van de economische relaties tussen stad en land is nog weinig bekend. In deze bijdrage worden de ruimtelijke spreiding van de economische transacties van bedrijven en huishoudens van de volgende zes plattelandskernen in Nederland in kaart gebracht: Bolsward, Dalfsen, Gemert, Nunspeet, Oudewater en Schagen. Het blijkt dat de ruimtelijke spreiding van aankopen, verkopen en werkplaats nogal divers is. Er is ook geen duidelijk verband is tussen de omvang van een plaats of de ligging in een agrarische, toeristische of peri-urbane context. Het beeld dat oprijst uit het onderzoek van Terluin is als volgt te typeren: kleine kernen en hun omringend platteland vormen qua uitgaven van huishoudens en werkplaats een duidelijke eenheid, terwijl de aan- en verkopen van bedrijven een vrij grote integratie in de (inter)nationale economie laten zien. In het vocabulaire van de groeipooltheorie: de inkomensmultipliers in de onderzochte kernen blijken groter dan de technische multipliers. De relatief lage aan- en verkopen van de bedrijven in de regionale economie wijzen erop dat de bedrijven goed zijn geïntegreerd in de nationale en/of internationale economie.

1.6 – De economie in de wijk

Mariska van Meijeren en André Ouweland richten zich in hun bijdrage op de recente aandacht voor de economie in de stedelijke vernieuwing en de verschillende economische initiatieven op wijkniveau. Zij schetsen daartoe de frappante historische golfbeweging van

de koppeling van wonen en werken binnen Nederlandse steden. Van functiemenging in eeuwenoude steden, in kleinschalige ambachtelijke bedrijven, naar een strakke functiescheiding, in de jaren van de tuinstad-gedachte rond begin 20^e eeuw. En weer terug; van grootschalige woongebieden een halve eeuw later, met binnen en aan de rand van een wijk specifiek aangewezen gebieden voor wonen, werken of voorzieningen, naar het 'bouwen voor de buurt' in de jaren 70 van de vorige eeuw. En sinds de eeuwwisseling is ook het stedelijk beleid tot het besef gekomen dat juist op wijkniveau economische revitalisering, samen met fysieke en sociale vernieuwing, een cruciale bouwsteen voor herstructurering is. Vergeleken met de fysieke en sociale pijler, is de beleidsmatige aandacht voor deze economische bouwsteen tot nu toe echter nog beperkt. Dat wil niet zeggen dat het aantal economische initiatieven op wijkniveau klein is, integendeel. Van Meijeren en Ouwehand betogen juist dat er vele en sterk gevarieerde projecten zijn, die onderscheiden kunnen worden in persoonsgerichte en gebiedsgerichte initiatieven, en zelfs projecten die deze twee perspectieven combineren. Persoonsgerichte initiatieven beogen de wijkbewoners te helpen in het rondkomen en vooruitkomen; gebiedsgerichte activiteiten stimuleren ontwikkeling van bedrijfsruimte, werkgelegenheid en een goed vestigingsklimaat voor bedrijven. De auteurs concluderen dat vele projecten inspireren, uitdagen en navolging verdienen, maar dat het de initiatiefnemers eigenlijk altijd schort aan een referentiekader. Niet alleen ontbreekt vaak een analyse vooraf, om het type project en doel te specificeren, maar ook in het inzichtelijk maken van benadering van de randvoorwaarden, het beoogde proces en de planning, of het opzetten van een kosten-batenafweging bestaat geen overeenstemming. Dat maakt een vergelijking moeilijk en een effectmeting nog lastiger. De auteurs wijten dit aan het ontbreken aan een duidelijke en zelfbewuste probleemeigenaar, een rol die in hun ogen de gemeente zou moeten vervullen. Zij concluderen dan ook dat ondanks de vele inspirerende economische projecten in het kader van de wijkvernieuwing, een integrale aanpak van fysieke, sociale en economische aspecten nog ver weg is.

Een 'actor' benadering, waarbij nog gedetailleerder naar de economie van woonwijken wordt gekeken, staat centraal in het hoofdstuk van Sergej Bulterman, Arjen van Klink en Veronique Schutjens. Zij betogen dat stimulering van de wijk economie niet mogelijk is zonder inzicht in het economisch en ruimtelijk gedrag van lokale bestaande ondernemers en bedrijven. Voor de versterking van de lokale economie zou juist moeten worden voortgebouwd op de bestaande lokale economische kracht: de zittende ondernemers, hun bedrijven, en hun lokale verankering. De auteurs hebben hiertoe 81 ondernemers in drie Rotterdamse stadswijken (Vreewijk, Zuidwijk en Oude Noorden) opgezocht, en hen onder meer ondervraagd over de binding met en de honkvastheid in de wijk. Uit de grote variatie in leeftijd, omvang, honkvastheid en in gerichtheid op de eigen wijk (zoals werkgelegenheid, afzetrelaties en zakelijke netwerken), kunnen drie verschillende bedrijfsprofielen worden gedistilleerd. Ten eerste, de startende of jonge ondernemer, vaak in de zakelijke dienstverlening, en vaak ook inwoner van de wijk, die aan huis of elders in de buurt een bedrijf opzet. Speciale vestigingsplaatseisen zijn er niet, maar de kwaliteit van de directe leefomgeving, het straatbeeld en de veiligheid zijn belangrijke voorwaarden – waarschijnlijk door de koppeling van wonen en werken. In deze eerste bedrijfsfase bevinden zakelijke netwerken zich vooral buiten de wijk. Een tweede groep omvat de wijkverzorgende ondernemer, zoals kapper of detaillist, al wat langer actief, en gericht op de lokale markt. De kenmerken van het lokale vestigingsklimaat zijn voor deze bedrijven zeer belangrijk, vooral het bedrijfspand en haar directe omgeving. Een groot deel van de werknemers is woonachtig in de wijk zelf. Samen met naamsbekendheid en een lokaal klantenbestand zorgt dit voor een relatief grote honkvastheid. Een derde groep bedrijven omvat succesvolle 'bovenwijkse' groeiers, vaak met afzetmarkten en

bedrijfsnetwerken buiten de wijk, op zoek naar ruimte, bereikbaarheid en een representatief bedrijfspand en bedrijfsomgeving. Bij gebrek aan dit soort locaties binnen de wijk, is de kans groot dat de ondernemer elders zijn heil zoekt. Een dergelijke typologie biedt wijken inzicht in de mogelijke ontwikkeling en facilitering van een of meerdere specifieke vestigingsmilieus. De auteurs onderscheiden hiertoe drie specifieke vestigingsprofielen voor wijken: een toonbankeconomie, een kraamkamereconomie, en een springplankeconomie. Hun eindconclusie richt zich op de betekenis van een economische inventarisatie op wijkniveau voor stedelijk economisch beleid, bijvoorbeeld bij het ontwikkelen van een wijkoverstijgende visie op stimuleringsgebieden, bedrijfsrelocatie en lokale uitbreiding van bedrijfslocaties.

1.7 – Tot slot

Aan het begin van dit hoofdstuk stelden wij onszelf en u enkele vragen over het belang van de stad voor economische ontwikkeling. Tijdens de laatste eeuw heeft de stad niet aan economische betekenis ingeboet, maar zijn er wel duidelijke verschuivingen geweest in de verhouding tussen economische sectoren, tussen stad en platteland, en tussen wijken binnen de stad. De stad blijft belangrijk, zeker in economisch opzicht, maar heeft minder het primaat dan vroeger. Haar economische kracht kent meerdere nuances (in sectoren), meerdere geografische schaalniveaus (stadsdelen en wijken) en wordt meer in relatie met de directe regionale omgeving beschouwd.

Een van de belangrijkste redenen voor deze veranderende positie van de stad in het economisch spectrum, is de verschuiving van het belang van traditionele (economische) vooral kosten gerelateerde vestigingsfactoren naar nieuwe vooral kennis gerelateerde factoren die op de vestigingskeuze en het succes van bedrijven van invloed zijn. De uitwisseling van informatie en kennis via het internet en andere ICT oplossingen verkleinen het belang van transport-, transactie- en communicatiekosten voor bedrijven. Maar toch blijkt dat vooral stilzwijgende kennis ('tacit knowledge'), de cruciale productiefactor in technologisch innovatieve bedrijvigheid, gebaat is bij een kleine geografische afstand en zelfs 'face-to-face' contact. Daarnaast profiteren nog steeds veel (ervaren, maar ook potentiële of jonge) ondernemers van de grote variatie in mensen, bedrijven, markten en 'wilde' plannen in de stedelijke samenleving.

Dit hoeft echter niet te betekenen dat de centrale stad ook nog steeds de motor van economische ontwikkeling is. En dat een economische concentratie automatisch weer nieuwe bedrijvigheid aantrekt. Steeds vaker blijkt economische groei juist de stedelijke Achilleshiel te zijn, en kiezen bedrijven en werknemers voor andere locaties met minder congestie, drukte of concurrentie. Het combineren van stedelijke voordelen (variëteit, kennis, markt) en gunstige niet-stedelijke omstandigheden (woonklimaat, bereikbaarheid), biedt kansen voor minder centrale steden, en zelfs landelijke gebieden in Nederland. Nieuwe woongebieden, met nieuwe marktniches, bieden economische mogelijkheden; niet alleen voor lokaal verzorgende activiteiten, maar ook door haar kracht als specifieke (hoogopgeleide) arbeidsmarkt, of als broedplaats van nieuw en ambitieus ondernemerschap. En ook binnen steden is een veelkleurig palet aan wijk economieën, waarbinnen 'van onderop' al jaren relatief autonome economische initiatieven succesvol zijn.

Kortom, de economische kracht van de stad heeft vele gezichten. En in navolgende hoofdstukken laten wij u daarvan enkele portretfoto's zien.

Noot

MFP is het deel van de groei van de arbeidsproductiviteit dat niet verklaard kan worden uit regionale verschillen in kapitaalintensiteit en kwaliteit van de arbeid, maar voornamelijk bestaat uit regiogebonden eigenschappen.

Literatuur

Broersma, L. en Dijk, J. van (2005), 'Regional differences in labour productivity in The Netherlands', In: *Journal of Economic and Social Geography/Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 96, 3, p. 328-337.

Broersma, L. en Dijk, J. van (2008), 'The effects congestion and agglomeration on MFP-growth in Dutch regions', Accepted for publication in *Journal of Economic Geography* (forthcoming).

Bruijn, P. de, Muskens, A.C. en Manshanden, W.J.J. (2004), 'Clusters geen walhalla voor innovatie', In: *Economisch Statistische Berichten*, 89, 4428, p. 103.

Dam, F. van, Groot, C. de, en Verwest, F. (2006), *Krimp en ruimte. Bevolkingsafname, ruimtelijke gevolgen en beleid*, Rotterdam/Den Haag: NAI uitgevers/Ruimtelijk Planbureau.

Ekamper, P. en Wissen, L. van (2000), *Regionale arbeidsmarkten, migratie en woon-werkverkeer*, Den Haag: NIDI.

Ernste, H. en Boekema, F. (red.) (2005), 'De cultuur van de lokale economie, de economie van de lokale cultuur', Assen: Van Gorcum.

Florida, R. (2002), *The Rise of the Creative Class: and how it's transforming work, leisure, community and everyday life*, New York: Basic Books.

Ham, M. van (2002), *Job access, workplace mobility, and occupational achievement*, Delft: Eburon.

Hoogstra, G.J., Florax, R.J.G.M en Dijk, J. van, (2005). 'Do 'jobs follow people' or 'people follow jobs'? A meta-analysis of Carlino-Mills studies'. Paper prepared for the 45th European Congress of the European Regional Science Association, Amsterdam, August 23-27, 2005.

Jacobs, J. (1969), *The economy of cities*, New York: Vintage.

Kempen, R. van en Musterd, S. (2007), *De stadsbuurt: ontwikkeling en betekenis*, Assen: Van Gorcum.

Marshall, A. (1890), *Principles of economics*, New York: Prometheus Books.

Nijkamp, P. (2007), *XXQ Factors for sustainable urban development: a systems economics view*, Keynote 2007 Congress European Regional Science Association, Paris.

OECD (2007), *Territorial Reviews: Randstad, The Netherlands*, Parijs: OECD.

Schutjens, V.A.J.M. en Stam, E. (2003), 'Entrepreneurship, regional differences and locational trajectories in the Netherlands', in: Wever, E. (red.), *Recent urban and regional developments in Poland and the Netherlands* p. 51-66, Utrecht: KNAG/FRW.

Vermeulen, W. en Ommeren, J. van (2006), *Housing supply and the interaction of regional population and employment*, Den Haag: CPB, CPB Discussion Paper 65.

Weterings, A., Oort, F. van, Raspe, O. en Verburg, T. (2007), *Clusters en Economische groei*, Rotterdam/Den Haag: NAI uitgevers/Ruimtelijk Planbureau.

Weterings, A. en Ponds, R. (2007), *Regionale kennisnetwerken en innovatie*, Rotterdam/Den Haag: NAI uitgevers/Ruimtelijk Planbureau.

